

Kósa László

A nemesi tradíciók ködképe – Kisnemesek a rendiség utolsó évtizedeiben

Hétszilvafás nemes, bocskoros nemes, fésarkantyús nemes, kurtanemes - ki ne hallott volna már ezekről a tréfás-gunyoros kifejezésekről, melyekkel a rendi korszak utolsó évtizedeiben a magyar kisnemesség elszegényedett tömegeit illették? A szépirodalmi ábrázolások nyomán e rétegről egyoldalúan sötét kép rögzült a köztudatban, műveletlen, dologtalan, pipafüstbe burkolózó nemes alakja jelenik meg szemünk előtt. A valóság azonban ennél sokkal összetettebb.

A kisnemességről a rendiség utolsó évtizedében és azóta is sokszor elmondták, hogy maradi és provinciális volt. A jelzők és az ítéletek általában igazak, de az általánosító jellemzésekkel szemben árnyaltabb elemzésre kell törekednünk. Történetírásunkban mintha kevésbé tudatosodott volna, hogy a 19. század első felében a nemesség alsó rétege karrierjének csúcsára ért azzal, hogy a fejenkénti szavazás elrendelésével (1819) addig is meglévő szavazati joga politikai tényezővé vált. (A csúcsra érés ténye persze vitatható, hiszen a politikai szerep jelentőségének növekedése nem sokkal azután következett be, amikor az egyik legnagyobb múltú és fontosságú nemesi intézmény, az inszurrekció a győri csatával végképp leszerepelt. Továbbá joggal kérdezhető, miféle "csúcs" az, amelyet nemcsak a figyelem növekedése, hanem megvesztegetések, csalások, tömegverekedések is jellemeznek.)

A történeti kutatás mindeddig kevésbé vizsgálta, milyen következményekkel járt a megyei tisztkart és az országgyűlési követeket választó kisnemesség szavazatainak és ezzel bizonyos fokig magának a rétegnek a társadalmi fölértékelődése. Vörös Károly a közelmúltban a nemesség polgárosuláshoz való viszonyulásának elemzése során mutatott rá a bocskorosok - végső soron - politikai közömbösségére, önálló politikai elképzeléseinek hiányára. Ez a két körülmény lehetővé tette, hogy akár az udvari, akár a reformpárt megnyerje támogatásukat.

A kisnemesi szavazatok eladhatósága nemcsak a szavazókat kényeztette el, hanem a kegyeikért versengőket is züllesztette: "Az oly ifjú - írta gróf Andrássy Károly - ki alispánja sz. [szolga] bírása, egy szóval minden általa ismert autoritás ellen bunkót mer emelni, a templom után legszentebb helyükön, a megye termében pipázva, föltett süveggel, ugyan kinek fog ez engedelmeskedni? Az ilyen apját-anyját is - mint ez már mindennapi dolog - megverni kész; más részről amaz alispán vagy sz. bíró ki a hozzá jött részeg kortest - néha a legnagyobb tolvajt - öleli, csókolja, "urambátyám-uramöcsém"-nek nevezi, minden gorombaságot tőle elszenved, csakhogy voksát el ne veszítse, vajon miként fog tisztii kötelességének megfelelni?"

A szavazási visszaélések és gyakran véres verekedésbe torkolló összecsapások kedvelt témái voltak a korszak publicisztikájának. Az egyre súlyosabbá váló események hatására az 1840-es évek elején kibontakozó közéleti vitában a politikai ellenfelek egyaránt elismerték, hogy a szavazási rendszer változtatásra szorul. Magát az intézményt azonban eleinte sokan jónak

találtak. Nem föltétlenül a maradiságot kell ebben látnunk. A szórványosan föltárt adatok arról vallanak, hogy a 18. század végéig a vármegyei ügyeket néhány befolyásos család irányította, körük tömörültek a többiek. A megyegyűlések kevés, olykor néhány tucat nemes részvételével zajlottak. Az érdeklődés élénkülése valószínűleg összefügg a II. József császárral szembeni nemesi ellenállással és általában a közügyek iránti figyelem megerősödésével.

Már a kortársak úgy látták, hogy az 1819-i rendelet, amely bevezette a fejenkénti szavazást, a vármegyei birtokos nemesség további politikai megerősödését - a velük szemben fölvonultatható kismemességgel - gátolni igyekvő udvar manipulációja volt. Ez a vélemény azóta megszilárdult történetírásunkban. Mégis hozzá kell fűznünk azt, amire Mályusz Elemér egyik 1923-ban megjelent - de kevés visszhangra talált - tanulmányában rámutatott, hogy a szavazók körének ilyen méretű kiszélesítése megfelelt az általános európai irányzatnak, bár a legtöbb országban a jogosultak szűk körét nem rendi, hanem polgári alapon tágították. Az 1819. évi rendelkezésben mindenképpen előremutatott, hogy a bizonytalan közfelkiáltást kívánták ésszerűbb és pontosabb eljárással fölváltani, s bár a polgári pártképződéstől távol vagyunk, az alkalmi pártszerű szövetkezések helyén megjelentek az állandó pártok csírái. Visszatérve az 1840-es évek vitájához, többen attól féltek, hogy a változásokkal esetleg veszélybe kerül a korábbinál jóval nagyobb számban és egyénekenként történő szavazás lehetősége. Végül azonban a vitában - noha törvényhozási eredmény nem koronázta - határozottan kirajzolódott a modern, polgári parlamentarizmus megteremtésének igénye, amely egyik előkészítője lett a hamarosan beköszöntő népképviselői rendszernek. A kismemességről elmondható, hogy ez a rendszer nagyvonalúan bánt vele, mert ők alkották az 1848. évi V. tc. 1-2. paragrafusában megjelölt, jogaikban meghagyott, továbbra is szavazók nagy részét. Így, aki a rendi korszakban egyszer voksolt, az haláláig gyakorolhatta jogát akkor is, ha az új cenzusnak nem felelt meg.

Mindemellett a kismemesi tömegek tisztában voltak azok kiszolgáltatottságával, akik valóságos politikai érdekekért küzdve vetélkedtek, fizettek voksaikért. Szociológiai törvényszerűség, hogy ilyen helyzetben egy csoport külön viselkedésformákkal, kulturális sajátosságok és szokások hangsúlyozásával, sőt új, kollektív jellemvonások megteremtésével törekszik státusának fokozott kiemelésére. A nemesség rétegződése a késő feudális korban általában is saját arculat kialakítására ösztönzött. Ez a magatartás megtestesülhetett a restaurációk alkalmával már-már kötelezővé és közveszélyessé váló duhajkodásban, a tartalékokat fölélló, a vagyonosodást akadályozó fölfokozott ünnepi reprezentációban, házassági elkülönülésben vagy pusztán a nemesi gögben. Ugyanakkor az összetett kismemesi réteg nem csekély hányada nyitottnak mutatkozott az újítások és divatok iránt, fogékonynak bizonyult új műveltség befogadására.

Mind a kortársak, mind a történeti irodalom egyetértenek abban, hogy a társadalom alsó rétegében a nemesek és nem nemesek anyagi kultúrája megegyezett. Leginkább épp ez készítette a nemeseket, hogy arra alkalmas eszközökkel vagy formákkal kifejezzék másságukat. Elméletileg az élet majd minden területe lehetőséget kínált erre, ám a gyakorlatban ez nem mindig valósult meg. A források arra utalnak, hogy az anyagi műveltségen belül elsősorban a település, a gazdálkodás, a lakáskultúra és a viselet volt alkalmas a különbségek kifejezésére. Amíg a települési elkülönülés a rendi elzárkózást testesítette meg, a másik három terület - olykor a szándékok ellenére - már nem föltétlenül ugyanezt szolgálta, más irányba mutatott, sőt nyitottságot is tanúsított.

A helységnévtár bizonyossága szerint 1913-ban hetvenkét önálló község és tizenkét lakott puszta hordta nevében a "nemes" jelzőt. Az elnevezés azonban nem minden esetben jelölt egykor privilegizált vagy nemesi többségű községet, ugyanakkor ezeknek csak egy része kapott megkülönböztető elnevezést. A névadás indítéka akkor mutatkozott meg a legtisztábban, ha az eredetileg egységes település történelme során nemesi és jobbágyi részre tagolódott, például Nemesszalók-Pórszalók (Veszprém m.). Az ilyen ikerfalvak a késői feudalizmusban inkább a Dunántúlt jellemezték, míg a keleti országrészben az egy helységen belüli rendi szétválással találkozunk számos Nemes sor, Nemes utca, Nemesvég alakjában. Gyakran elkülönültek a gazdálkodásban is: Nemes tag, Urbalista tag (Rohod, Szabolcs m.), Nemes szer, Paraszt szer (Nyírlugos, Szabolcs m.). Az agrártörténet föltárta, hogy a földművesek - a várható veszteségre gondolva - mennyire irtóztak a tagosítástól. A nemesi falvak ellenállása talán még nagyobb lehetett, mint a volt jobbágytelepüléseké, mert a mérnöki munkát privilégiumaik megsértéseként értelmezték. A somogyi Nemespátró határát a termelőszövetkezetesítésig nem tagosították. A különösen nagy határú bakonyi Szentgálon 1848 előtt és után egy ideig mindenki úgy értelmezte a nemesi szabadságot, hogy szinte tetszés szerint irtotta a hatalmas erdőséget, máshol pedig kedvére vadászott benne. Ezzel ellentétben számos községben a nemesek vezettek be gazdálkodási újításokat, s ezt a hajlamot utódaik 1848 után is megtartották, ami jó módjuk alapjául szolgált.

A ruházkodási szokások a 19. század elején visszavonhatatlanul a rendi korlátok fölé emelkedtek. A hatóságok ekkortájt már hiába próbálkoztak a korábbi tilalmak betartatásával, jórészt a helyi közmegegyezés szabályozta, kinek mit kellett hordania. Lélektanilag érthető a társadalmilag magasabb jogállásúak utánzása, mert így az alacsonyabb jogállásúak az elválasztó különbségek egy részét eltűnni vélték. A 19. század folyamán a kisnemesek és utódaik viseletében legalább két korszak különíthető el. Eleinte a díszesebb, színeesebb ruhákat kedvelték, majd amikor ezek hordásában a jobbágyok követni kezdték őket, áttértek az egyszerű, polgáriás öltözetre. A divatirányító szerep így megmaradt. Edvi Illés Pál 1823-ban arról ír, hogy a rábaközi kurialista falvakban "még a szolgálók s jobbágyok leányai is csinosak", azaz öltözködésük színekben és minőségben különbözik a tisztán úrbéres községek egyszerűbb viseletétől. Az 1860-as évekből fennmaradt fényképek pedig már azt tanúsítják, hogy a bakonyi volt nemes községekben megjelentek az "uras" férfikabátok, az asszonyok pedig kalapra kezdték cserélni a fejkendőt. Az Alföld közepén a tiszapüspöki plébános leírja a községbeli hívek színes viseletét, amely a szomszédos Szajol volt kisnemesi lakosainak "jellegtelen" öltözködésétől merőben különbözik (1868). Végül még egy példa. A két világháború között a terbegeci (Nógrád m.) földművesek egyformán gazdálkodtak, de amíg a jobbágyi eredetű nők az Észak-Magyarországra jellemző sokszoknyás, színes viseletet hordták, a nemesi eredetűek (a falubeli iparos családok tagjaival együtt) egyszerű, sötét tónusú, hosszú ruhában jártak. A férfiakat pedig arról lehetett megismerni, hogy vásárra szekerezve is pantallóban, keménygallérban, nyakkendőben ültek a bakra, szemben az előző csoporthoz tartozókkal, akik csizmát húztak és nyakkendőt nem kötöttek.

Az anyagi kultúra világát, különösen a viselet szempontjából jóval egyszerűbb értékelné, mint más területeket, amelyeken valószínűleg föllelhetők a nemesi elkülönülés jelei. Sértené a történetiség elvét, ha az egyik társadalmi osztályt a bűnösség, a másikat a büntelenség címkéjével látnánk el. Azt azonban állíthatjuk, hogy bizonyos időszakokban egy-egy réteg vagy csoport bűnügyi krónikája sötétebbé válik környezeténél. Vajon mivel magyarázható a múlt

század első felében a kishemesi bűnelkövetők számának nagyarányú növekedése? A helyi társadalmakban a szoros együttélésből fakadóan sokféle sűrlődés lehetséges. Valószínűleg a jobbágyközösségekben sem volt ez másként, mégsem lehet szó nélkül elmenni a fenti állítást alátámasztó tények mellett.

Anélkül, hogy részleteznénk a bűnlajstromot, példaként idézzünk néhány nemesfalubeli esetet. 1826-ban a Heves megyei Besenyőn, miután megállapítják, hogy alig akad éjszaka, melyen ne kötnék el valakinek a jószágát, a vármegyét szigorúbb eljárásra kérik. Ugyanezt teszi 1836-ban Ivádon az Ivádi-rokonság néhány tisztesebb tagja, annyira elharapódtak a majdhogynem egy atyafiságot alkotó községben a tolvajlások. 1842-ben pedig a gyöngyöshalmaji nemesek hadnagya panaszkodik a nemesi ifjúság kicsapongásaira, az előljárókat semmibe vevő ellenszegülésre. Valószínűleg a magatartásformák továbbélése miatt 1848 után sem ültek el mindjárt a panaszok. Osváth Pál bihari csendbiztos - literátus ember lévén - a századfordulón az 1860-70-es évekre visszatekintve írta meg "pandúrkora emlékeit", melyekben a nemesi falvakat egyszerűen "gonoszfészekként" emlegette, s többször panaszkodott a bűnüldözést akadályozó nemesi összetartásra. A rendiség utolsó szakaszában terjedő nemesi bűnözés magyarázatai és okai között talán a legfontosabb a kiváltságosság, a nemesi büszkeség érzete, amely azt sugallta, hogy a nemesnek többet szabad, mint a társadalom nemtelen tagjainak. Jellemző következménye a kiváltságosok gondolkodásának a különfajta jogállású városok és a bennük lakó nemesek, mindenekelőtt a föld nélküli armalisták torzsalkodása. Az utóbbiak minden alkalmat megragadtak, hogy a közös terhek alól kivonják magukat (adók, közmunkák), vagy őket nem illető jogokat gyakoroljanak a többiek kárára (például kocsmáltatás). Nem volt ritka az a vélekedés sem, melyet például egy tárgyalási jegyzőkönyv őrzött meg 1822-ből. A kihallgatáson derült ki, hogy a gyomai nemeslegény a béresfiút azzal biztatta juhlopásra, hozzájuk vigye az állatot, mert náluk, nemeseknél nem keresi senki sem.

A nemesi bűnözés másik oka a kishemesség anyagi helyzetében keresendő. Egy részük még a telkes gazda szintjét sem érte el, zsellérek, sőt házatlan zsellérek is szép számban akadtak köztük.

Végső soron a bűnözés növekedése visszavezethető a társadalom válságára. Ez azonban a kurtanemesek tömegében nem tudatosulhatott, hiszen még a művelt és politizáló csoportokból sem mindenki ismerte el. A terjedő nemesi bűnözést lehet a kiváltságérzet eltorzulásával és a szegénységgel magyarázni, de ezek egyszermind a rendi társadalom bomlásáról, a helyi közösségek önkorlátozó-ön szabályozó működésének elavultságáról, működésképtelenségéről is árulkodnak.

A kishemesség műveltségéről képet alkotni az előzőeknél is nehezebb feladat. A 18. század végétől alig akadt olyan, az ország jobbításán gondolkodó magyar, aki ne bírálta volna a nemességet alacsony műveltségéért. Bessenyei György Pontyijával (A filozófus, 1777) megjelent a szépirodalomban a parlagi nemes figurája, s nemsokára ott találjuk mellette a jellegzetes kishemesi alakokat is, mint Gvadányi József "istenmezei palotzát" (1791) meg Gaál György Furkát Tamását (1803). A 20. század elején ostoba anekdotahősökként még Krúdy Gyula novelláiban is fölbukkannak. Más oldalról viszont fényes névsorunk van azokról, akik a nemesség alsó rétegéből indultak, és a magyar kultúra első vonalába érkeztek: például Katona József, Arany János, Tompa Mihály, Mikszáth Kálmán, Tolnai (Hagymássy) Lajos, Eötvös

Károly. Természetesen vitatható, ki tartozik az első vonalba, és az is mérlegelés tárgya lehet, hogy a vagyontalan, nagy múltú család sarja, Gyulai Pál vagy a nem vagyontalan Jókai Mór idesorolható-e vagy sem. Szerintünk igen. A "második-harmadik" vonal számos olyan kisnemesi eredetű értelmiségiből állt, aki nem szerzett nevet a magyar irodalomban (ezúttal csupán ezt a reprezentáns területet szemléltük), hanem egyszerű papként, tanítóként, ügyvédként, orvosként élte az életét. Egy következő nemzedékből, amikor a nemességnek már csak eszmei értéke volt, egyik vagy mindkét szülő ágán nemesi família sarja volt Ady Endre, Móricz Zsigmond, Bartók Béla.

Alig lehet megragadni azokat az utakat-módokat, amelyeken a kisnemesség jelesei kiemelkedő értelmiségiekké váltak, és vitathatatlanul egyik legfontosabb alkotóelemévé lettek a tömeges értelmiség-utánpótlásnak. Jól ismert, hogy a magyar nemesség mily sokáig és mennyire erősen ragaszkodott a latin nyelvhez. Rácz István könyvében számos példát sorol föl arra, hogy a városi nemesség a latin beszéd elsajátítását a 19. század elején változatlanul fontosnak tartotta. Ugyanezen időből idéz eseteket a német nyelv tanulásának szorgalmazására is. Nagyköőről és Kecskemétről Pozsonyba küldik "német szóra" a nemesfiúkat. A Mikszáth-hős "Mácsik, a nagyerejű", akit az író szűkebb hazájában élő ismerőséről mintázott, a nádori kihallgatáson - egyszerű földműves léte - latinul beszélt. Katona József apja, a nemes rendű kecskeméti takácsmester szintén tudott latinul. Másfelől, Nagypáti Kiss Sámuel evangélikus lelkész olyan Sopron megyei "nemes uratskáról" ír, kik alig tudnak írni-olvasni, és őt a nevetés környékezi, valahányszor hallja, hogy genealogia helyett "gyenegyóriát", relatio helyett "lerációt", subscriálni helyett "suskiribányit" mondanak.

Mínt hogy országos adatfölvételek híján a 19. század első feléből egyetlen magyarországi társadalmi csoport írni-olvasni tudását sem ismerjük, erre csupán töredékes forrásokból következtethetünk. Egy nemesnépi gyűjtogató önkényes ítélethozói közül hatvanan voltak nemesek, de csak öt tudta saját kezűleg aláírni az okmányt, a többi keresztet rajzolt (1796). Hudi József az ugyancsak zalai Káli-medence birtokforgalmi okmányain 1830-1850 között vizsgálta a névalírás-tudást, és jóval magasabb százalékot állapított meg. Még később, 1849 elején a Dunántúlra bevonuló császári csapatok által megkívánt hűségnyilatkozati íveken kiemelkedő volt a Veszprém megyei kisnemesi községek írástudása, amennyiben az aláírást elfogadjuk annak igazolásául. Az olvasástudásról még ennyi ismeretünk sincs. Csupán kevéssé igazít el, hogy a reformkorban 1828-tól éppen Veszprém megyében számos olvasóköri és kaszinó alakult, mert ezek birtokos nemesi kezdeményezésűek voltak, noha valószínűleg a kisnemesi tagság sem hiányzott belőlük. Eötvös Károly írja A Bakonyban, hogy gyermekkorában (1840-es évek) éppen Mezöszentgyörgyön nem volt szokás könyvet venni és lapot járatni, ahol az első Veszprém megyei olvasóegylet megalakult, ám Vörösmarty és Petőfi verseit ismerték, kéziratban másolták, olvasták (A zendülés). Lévay József szüleinek, akik Sajószentpéteren negyedtelkes armalisták voltak, mindvégig Csokonai maradt legkedvesebb költőjük. Verseit szavalták és énekelték. A nemzetes asszony Dugonicsot és Kazinczyt is olvasta, a Biblia pedig, mint általában a reformátusoknak, mindennapos olvasmánya volt.

A kulturális érdeklődés kiemelkedő és egyedi példáinál, valamint az írástudás bizonytalan adatainál többet mond a tehetséges gyermekek taníttatásának általános törekvése, mely a nemesség alsó rétegeit társadalmi méretekben jellemezte. Számos kiterjedt hétszilvafás familiának volt értelmiségi ága, mely szükség szerint segítette a többieket különféle tanáccsal,

egyengette a rátermett gyermekek útját az iskolák felé. Állításunkat családfák elemzésével lehet bizonyítani, ezek bemutatása azonban fokozottan helyigényes, így ismét csak néhány kiemelkedő példára hivatkozhatunk.

Katona József családjában hagyomány volt városi tisztséget viselni. Az író apja is elvállalt néhány esztendeig kisebb hivatalokat, minthogy a helyi piarista gimnázium négy alsó osztályát elvégezve jelentékeny műveltségre tett szert. Két fiát viszont már a pesti piaristákhoz küldte tanulni. Ismeretes, hogy Arany János - idős szülők tehetséges gyermeke - miként került a debreceni kollégiumba. Lévy József szülei hosszabb ideig próbálták egyetlen fiukat földművesnek nevelni, hogy birtokuknak ő legyen az örököse. Hosszabb fontolgtatás után mégis belátták, hogy a tehetséges, ábrándos fiúcskát taníttatniuk kell, mert a gazdálkodáshoz nem vonzódik.

A társadalmi emelkedés hagyományos nemesi útjai (birtokadomány szerzése különböző indokokkal, érdemekkel) a 18. század végére véglegesen lezárultak. Sőt, a gyarapodást elősegítő "jó" házasságot is meg lehetett alapozni tanulással, mely a kisebb-nagyobb megyei hivatalok betöltésének feltétele is volt. A művelődés, iskoláztatás ettől kezdve családi program lett. Szemléletes példája ennek a kápolnásnyéki Balassa-alapítvány, amely ugyan már a polgári korszakban született, de az elgondolás a nemesi nemzetség fölemelkedését szolgálta. Az alapítványtevő gyermektelen középirtokos volt, vagyonának kisebb részét közintézményekre hagyta, a nagyobb hányadból taníttatás céljára két alapítványt hozott létre. Az egyiket saját, jórészt (volt) kismemesi famíliája élvezte, melyből 1868-tól 1942-ig 72 szülő 135 gyermeke tanult különféle iskolákban. A kisebbik alapítványból, melyet valószínűleg egy baráti jötevő családjának fundált, ugyanezen időben 5 szülő 7 gyermeke részesült.

Áttekintésünket zárva megállapíthatjuk, hogy az átfogó társadalmi és politikai eszmékre való fogékonyság valóban hiányzott a kismemesség körében. Eötvös Károly A Bakonyban szeretetteljes gúnnyal beszéli el, hogy a nehezen megközelíthető Szentgálra a rektortanító és a vakációzó pápai diákok útján eljutottak Széchenyi gondolatai, ám az ősiség eltörlése és a hitel nem találkozott köztetszéssel. Ki akarná elveszíteni ősi örökségét, adósságcsinálásból pedig úgylis elég - mondták. Kaszinó, lófuttatás, tanulás idegen országoktól - helyes dolgok, de nem falusi nemeseknek valók. A lelenházakban és a börtönökben uralkodó viszonyok javítása, a testi fenytés és a halálbüntetés eltörlése, a perrendtartás - bolondság, hiszen a bakonyi betyárokkal így sem bírnak. Jobbágyfelszabadítás, törvény előtti egyenlőség, közteherviselés - mind felháborító. Éjjel-nappal szorgalmasan dolgozni, mint az angolok, helyes lehet, de megint nem a nemesség számára. Teljes egészében csak a takarékpénztár gondolatát fogadták el. Pedig ezek a maradi szentgáliak a múlt század közepén megyei viszonylatokban elsők között vásároltak polgári-as-városias ruhadarabokat. 1848 után pedig féltucat helyi társadalmi-politikai-kulturális egyesület alakult a községben.

Másik összegző megállapításunk egyúttal kérdés is. A divatok és újítások befogadása egy hierarchikus társadalomban éppúgy megfelel egy szabad jogállású réteg természetes magatartásának, mint az erkölcs lazulása, a bűnözés növekedése. De csupán ennyiről lett volna szó? Vajon az életmód és az erkölcs hagyományos kereteinek fölbomlása nem egy következő, egy korszerűbbnek minősíthető társadalmi formáció kialakulásának előjele-e? Másfél évszázad távolából egyszerű dolog igennel felelni, hiszen a régi bomlása valóban helyet készít az újnak.

Noha a kismemesség igyekszik elkülönülni a vele azonos életszínvonalon élő nemtelenektől, büszkén őrzi kiváltságait, gyakran épp az elkülönülés kényszere bomlasztja a nemesi tradíciókat. A jelenség azonban összetettebb, mint első pillantásra látszik. Az Andrassy gróftól idézett szövegben a nemes legény egyik nézőpontból úgy szemlélhető, mint aki a polgári egyenlőségtől áthatva fölrúgja a tekintélytiszteletet, pedig csak durva és faragatlan. A tekintélytisztelet elutasításának forrása nála nem a szabadelvűség, egyszersmind viselkedésével veszélyezteti azt a helyzetet, amelyből a polgárosulás felé is vezethet út. Elgondolkodtatók például a cigándi (Zemplén m.) reformátusok 1817-1845 közötti egyházbíráskodásának jegyzőkönyvi adatai. A nemesség mindössze 5,4%-a a lakosságnak, viszont a túlnyomórészt erkölcsi ügyek 25%-ának szereplője. Ezúttal sem lehet elvonatkoztatni a privilegizált népeesség szabadosságától, de föltétlenül jelen volt itt a laicizálódás nyomán a tradicionális valláserkölcsek megrendülése is.

1848 után alig van nyoma annak, hogy a nagyszámú kismemesség - ellentétben a középbirtokosokkal - válságként élte volna meg előjogainak elvesztését. Az új korszak elfogadását föltehetően megkönnyítették azok a korábbi változások, amelyek már a polgárosulás felé mutattak, és segíthette ezt a rétegstratégiává vált tanulás is. Bár a rendiség emlékével egy-két nemzedéken át számolni kell, gyorsan megtörtént a valós társadalmi helyzet elfogadása. A kismemesek többségéből falusi földműves, másokból polgár lett, a tehetősebbek az úri földbirtokos rétegbe illeszkedtek be, a tanultak hivatalnokként, illetőleg szakértelmiségként folytatták életüket. Sajnos mindmáig nem készült vizsgálat, melynek alapján, akár hozzávetőlegesen százalékos megoszlásban szemlélnénk ezt a folyamatot. Nagy bizonyossággal csupán annyit állíthatunk, hogy a túlnyomó többség paraszttá lett. Magával vitte a nemesi mentalitást, s magával vitte - nemegyszer kultúráközvetítőként - a polgárosulással összefüggő életmódváltozást és újításokat is.

Nevek és gúnynevek *Hétszilvafás, pipás, árgyilis*

Az 1848 előtti évtizedekben Magyarország nemesi lakossága már meghaladta az ország népeességének 4%-át. Ebben a hatalmas tömegben csak az öröklődő címekkel rendelkező főnemességet lehetett pontosan megkülönböztetni a többiektől. A középréteget gyakran bene possessionatusnak, azaz jó birtokosnak nevezték, s mivel vármegyei hivatalokat látott el, tagjait táblabírákként emlegették. Ez a megkülönböztetés elsősorban az alsó kisbirtokos vagy birtoktalan nemesi rétegtől való elhatárolódást szolgálta. Őket nyilvánosan többnyire csak nemességnek, restaurációk alkalmából vidéki vagy falusi nemeseknek mondták, egyébként szerény anyagi helyzetükre célzó gúnynevek sora forgott közszájon.

Lekezelő értelmű volt - bár a nevezetteknek többé-kevésbé elfogadható - a történetírásban máig használatos kismemes és köznemes megnevezés. Szegénységükre - amely a birtokosztódásokra és a nagyszámú birtoktalan nemesítésre vezethető vissza - változatos korabeli elnevezésük utal. Az élcelődő jellegű kurta és hétszilvafás jelzők polgárjogot nyertek a köznyelvben, de az érintettek nem szívesen vették magukra, mert birtokuk szerény nagyságára utalt, akár csak a Nógrádban magyarok és szlovákok között egyaránt elterjedt skvarka, ami szlovákul 'tepertőt,

pörcöt' jelent. A lábbelijük "fogyatékoságára" célzó észrevételek is sértőnek számítottak: bocskoros, kapcás vagy félsarkantyús nemes. Különösen durván hangzott a járomszeghugyozó és a pipás nemes, és ugyancsak egyértelműen bántónak számított a nemesparaszt, parasztnemes, selyemparaszt, legfőképpen azért, mert a lekicsinylő "paraszt" szó szerepelt benne.

Az utóbbi szóösszetételek kiemelik, hogy a kisenemesség nagy hányada földműves életmódot folytatott, azaz kétkezi munkából élt. A jóval kisebb csoportot alkotó nemesrendű iparosok és az értelmiségi foglalkozást űző birtoktalan honorácior nemesek szintén saját munkájukból éltek. Ez a történeti-szociológiai azonosság azonban nem teremtett társadalmi egységet. Tagolta a kisenemességet a nemesség megszerzésének módja is. Történelmi múltjukat tekintve a legtekintélyesebb csoport a kurialistáké volt, akiknek ősei királyi birtokadománnyal nyerték nemességüket. Kuriának vagy sessionak a nemesi telket nevezték. A 16. századra elfogyott az eladományozható terület, ám a nemtelenek társadalmi fölemelkedésének útja változatlanul a nemességszerzés maradt. Őket azonban - vitézségükért vagy szolgálataikért - nem adománylevéllel, hanem címeres levéllel (literae armales) nemesítette a király vagy az erdélyi fejedelem, olykor a nádor. Innen a nevük: armalisták, címerleveles vagy fegyverleveles nemesek. A hártýára írt oklevelet emlegetik mindmáig közkeletűen "kutyabőrnek", amellyel azonban birtok nem járt, azt legfeljebb örökléssel, házassággal, vásárlással lehetett hozzá megszerezni. Ezért találunk közöttük sok vagyontalant, akik gyakran jobbágyföldet műveltek és taksás vagy taxás nemes volt a nevük, hiszen ha személyükben meg is maradtak nemesnek, a föld után földesúri szolgáltatásokkal tartoztak.

Az armalistákénál is kisebb társadalmi tekintélyük volt az egyházi vagy prédialista nemeseknek, röviden papnemeseknek, prédialistáknak. őseik az egyháznagyok magánhadseregeiben szolgáltak, ezért kaptak birtokot és előjogokat, de a hódoltság után ennek már nem sok jelentősége maradt. A prédialisták csak saját területi-közigazgatási egységükön belül számítottak nemesnek. A kései rendiségben találunk még néhány érdekes nemesi "kövületet". A bakonyi Szentgál lakói Árpád-kori királyi szolgáltató népek leszármazottjai voltak, s mint királyi vadászok és erdőóvók 1848-ig megtarthatták helyi nemességüket.

A nemesség társadalmi süllyedését jelzi - különösen a Dunántúlon - a nemes - nemtelen házasságok nagy száma, ami csak akkor okozott gondot, ha az apa volt nemtelen. Fiú örökösé ugyanis anyai jussként valamennyi nemesi földet birtokolt, nemes nem volt, bár törekedett rá, és főleg úgy viselkedett, mintha valóban nemesi kiváltságokkal rendelkezne. Ennek a sajátos helyzetű csoportnak a tagjait nevezték agiliseknek vagy argyiliseknek, hízelgőnek nem mondhatóan félnemeseknek, pendelynemeseknek, nőnemeseknek.

A nemességigazolásoknál és összeírásoknál gyakran merültek föl származást illető kételyek. Ilyenkor pretensus (vélt) vagy dubiosus (kétes) nemesekről, gúnyosan lappangó nemesekről vagy kocanemesekről beszéltek. Ők a nemesi társadalom peremén helyezkedtek el, bár vagyoniilag nem biztos, hogy szűkölködtek, hiszen lehettek módos jobbágyok is, akik így - talán némi hamissággal - próbáltak bejutni az "alkotmány sáncai" közé.

Források:

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_nemesi_tradiciok_kodkepe_kisnemesek_a_rendiseg_utolso_evtizedeiben/

RUBICON történelmi folyóirat, Budapest, 2012/11.